

SOL MEMENİN ALTINDAKİ*

HAKAN KIZILTAN

1930 Eylül'ünde Almanya'da Nazi partisi Reichstag seçimlerinden ezici bir zaferle çıktı. Adolf Hitler'e ve partisine iktidar yolunu açan bu zafer, çıplak kötülüğün yıllar sürecek kanlı saltanatının belki de ilk habercisiydi. 7 Aralık 1930 tarihinde Arnold Zweig'e yazdığı mektupta Sigmund Freud geleceğe dair karamsarlığını gizleme gereği duymayacaktı: “Karanlık zamanlara yaklaşıyoruz. Geç yaşımın kayıtsızlığı sayesinde belki bunun için endişe duymam gereksiz ancak yedi torunuma acımaktan kendimi alıkoyamıyorum.” (Quinodoz, J.M., 2006).

Yaklaşık bir yıl önce yayınlandığında büyük bir ilgiyle karşılanan ve kısa bir süre içinde birçok dile çevrilen *Uygarlığın Huzursuzluğu* kitabı tüm karamsar tonuna rağmen umut dolu bir sonla bitiyordu oysa: İnsanlığın kaderini belirleyecek olan asıl soru, uygarlığın, birlikte yaşamayı tehdit eden yıkıcı dürtülerden kaynaklanan saldırılarla baş edip edemeyeceğidir, diye yazıyordu; insanlığın içinde bulunduğu döneme dikkat çekiyor, doğal güçler karşısında elde edilen hâkimiyetin marifetiyle, insanların birbirini tümenden ortadan kaldırmalarının işten bile olmadığını vurguluyordu, ancak Eros ve Ölüm (ya da yaşam içgüdüleri ile ölüm içgüdüleri) arasındaki ezeli ve ebedi savaşta, Eros'un rakibi karşısında kendi üstünlüğünü gösterebileceğini umut edebileceğimizi söylüyordu her şeye rağmen. Hitler'in iktidarı ele geçirmesinden sonra, Freud, kitabın 1931 baskısında bitişe şu final cümlesini ekleme ihtiyacı hissetti: “Ama zaferi ve sonucu kim önceden kestirebilir ki?”.

1938 Mart'ında Hitler Almanyası Avusturya'yı ilhak etti. Birkaç hafta sonra paha biçilmez değere sahip psikanalitik yayinevi *Verlag* saldırıya uğrayıp tahrip edildi. Giderek artan tehlike karşısında Ernest Jones ve Prenses Marie Bonaparte başta olmak üzere tüm kaygılı dostları Freud'a ülkeyi terk etmesi yönünde ısrarlı çağrılarda bulunmaya başladılar. İngiliz ve Amerikan diplomatların başını çektiği uluslararası kampanya Freud'un ülkeden ayrılmasına izin vermeleri için Alman ve Avusturyalı otoriteler üzerinde oldukça etkili bir baskı oluşturdu ve nihayet 3 Haziran 1938'de Freud, karısı Martha ve kızı Anna Londra'ya gitmek üzere Viyana'yı terk ettiler, ancak Freud'un çıkış izini alamayan dört kız kardeşi geride kaldı, birkaç yıl sonra bir Nazi kampında öleceklerdi (Quinodoz, J.M., 2006).

Eros ve Thanatos'un Ezeli ve Ebedi Savaşı

Freud (1930) uygarlık ile dürtüler arasındaki bağdaşmaz karşıtlığın içyüzünü ve akıbetini araştırdığı *Uygarlığın Huzursuzluğu* kitabında, uygarlığın toplumsal bütünlüğü ve esenliği korumak adına libidinal ve agresif dürtüleri ketlediğini ileri sürer. İnsan cinselliğinin uygarlık tarafından kötü muamele gördüğünü ve nihayetinde önemli birer mutluluk kaynağı olan aşkın ve cinselliğin değerini azalttığını öne süren Freud'a göre uygarlık, cinsel nesne seçimini karşıt cinsle sınırlamakla kalmaz; genital cinselliğin dışında kalan tatmin biçimlerini, cinsel sapkınlıklar olarak yaftalamak suretiyle yasaklamaya çalışır. Geriye kala kala üremenin hizmetinde heteroseksüel, genital ve tek eşli aşk kalır.

Uygarlık, salt cinsel dürtülerin doğrudan tatminini sınırlamakla yetinmez, agresif dürtüleri de dizginlemeye çalışır. İnsanda güçlü bir agresif eğilimin varlığına işaret eden Freud'a göre insan, sevgi peşinde koşan, ancak ve ancak saldırıya uğradığında kendini savunan nazik ve naif bir yaratık değil; bilakis, saldırganlığa, yıkıcılığa ve vahşete eğilimli son derece yırtıcı bir türdür. Örneğin, onun için yanı başındaki komşusu, başı sıkıştığında yardımına koşacak biri ve/veya muhtemel bir cinsel nesne olmasının ötesinde; yeri geldiğinde saldırganlığını üzerinde tatmin edeceği, rızası olmaksızın cinsel açıdan kötüye kullanabileceği, malını mülkünü gasp edeceği, işgücünü karşılığını sunmadan sömürebileceği, aşağılayıp işkence edebileceği ve nihayet öldürebileceği birisidir aynı zamanda: *Evet, insan insanın kurdudur!* Koşullar elverişli hale gelip de agresyonu denetim altında tutan erotik kökenli ruhsal güçler devreden çıktığında saldırganlık zincirlerinden tüm azgınlığıyla boşanır ve insan denen varlık, merhamet nedir bilmez vahşi bir canavara dönüşür. Yaşamın ve tarihin tüm acı ve kanlı deneyimlerinden sonra, diye meydan okur Freud, kim bu söze karşı çıkacak cesareti gösterebilir ki? Evet, gerçekten kim?

Uygarlık insanlar arası ilişkileri tahrip etmesi kuvvetle muhtemel bu zorba eğilimi denetlemek için oldukça yüklü karşıt enerjiye gereksinim duyar; agresif itkilere sınırlar koymak için ahlakî, dinî, etik vb. standartlar geliştirmeye çalışır. Dünyanın şu an içinde bulunduğu hazin duruma bakarsak bu uğurdaki çabaların yeterince başarılı olduğunu söylemek güç. Üstelik hâkim politik-toplumsal iklim agresif dürtüleri baskılamaktan ve insancıl biçimlere yüceltmekten ziyade en yıkıcı ve en ham haliyle kıskırtmaktan ve azdırmaktan yana ne yazık ki. Freud'un iyimserliğini paylaşıp uygarlığın zamanla gereksinimlerimizi daha çok tatmin edecek biçimlere evrileceğini ümit etsek de bu beklentimizin temenniden öteye geçmeyeceğini de hatırdta tutmakta yarar var. Bu gerçekçi ihtiyat boşa değil; zira insan ruhsallığının nasıl işlediğine dair farkındalığımız bizi boş bir umuttan alıkoyuyor. Ruhsal coğrafyada, insanları libido/sevgi temelinde bir araya getiren ve uygarlığın hizmetinde iş gören Eros ile ölüm dürtüsünün türevi olan agresif ve yıkıcı eğilimler arasında bazen birinin alta düşüp diğerinin üste çıktığı, seyri ve sonucu belirsiz, mutlak bir zaferden uzak -ama madem hayat devam ediyor, demek ki Eros'un burun farkıyla önde götürdüğü- ezeli ve ebedi bir savaş ara vermeksizin sürüp gitmekte çünkü.

Peki, Freud'un ölüm dürtüsünün temsilcisi olarak addettiği saldırganlık nereden türer; insan ruhsallığındaki yıkıcılık ve vahşetin, hasedin, hırsın ve doymak bilmez açgözlülüğün, şehvetin ve şiddetin, velhasıl bilcümle kötülüğün o pek "verimli ve uğursuz" kaynağı nerede yuvalanmıştır? Bu kötücül ve tahripkâr dürtü neden bu derece güçlü ve enerjik, neden bu denli ısrarcı ve ihtiraslı ve dahası nasıl oluyor da bir türlü alt edilemiyor? Bireysel ve toplumsal açıdan optimal koşullar sağlandığında agresif dürtünün insan ruhundan silinmesi, yarattığı yıkımların acı hatıralarıyla beraber günü geldiğinde tarih sahnesinden çekilmesi mümkün olabilecek mi acaba?

İnsan ruhunun derinliklerine nüfûz edebilmemizi sağlayan psikanalitik incelemeler yukarıdaki sorulara ilginç bazı yanıtlar sunar. Mesela iyilik ve kötülüğün ortak bir kökensel nesneye sahip olduğunu, vicdan ile meme arasında bir tür ilişkinin var olabileceğini öne sürer. İnsandaki kötücüllüğün kaynağının en empatik annenin, en insancıl kültürün düzeltici etkilerinin erişim alanı dışında bir yerlerde konuşlanmış olduğunu imâ eder dahası. Bu

nedenden ötürü, insan ruhunun karanlık ve kötücül doğası, iyi bir ebeveynlikle veya umutlu bir devrimle bile giderilemeyecek cinsten bir tür kader gibi görünür. Eğer bu tespit doğruysa, insan için süreklilik arz eden iyicil, mutlu ve huzurlu bir hayat kelimesinin gerçek anlamıyla hayaldir maalesef. Dolayısıyla, iyiliğin kötülüğe mutlak galip geleceği bir *Armageddon** asla olmayacak, ruhsal ve dünyevî ütopya hep bir rüya ülkesi olarak kalacaktır. Ancak yine de bir başka teselli edici seçeneğin varlığı mevcut görünmektedir: İyiliğin kötülüğe, sevginin nefrete, vicdanın zulme baskın geldiği, madem kötücüllüğü ortadan kaldırmak mümkün değil o halde denetim altında tutulduğu ruhsal bir iktidar ilişkisinin içdünyada –ve elbet bir muadilinin dış dünyada - kökleşmesi. İmkânsız olandan feragat edip mümkün olanla yetinmek durumundayız demek ki. Şimdi bu kestirmeden verdiğim yanıtları başa sarıp yavaş yavaş anlatmalı.

İyilik ve Kötülük Nereden Türer?

Freud sonrası psikanaliz tarihinin en etkili kuramcılarında sayılan Britanyalı psikanalist Melanie Klein ruhsal gelişimde agresyonun oynadığı rolü öne çıkaran çalışmalarıyla insan ruhunun en ilkel ve en vahşi dinamiklerine ışık tutmuştu (Tura, 1999). Psikanaliz içinde nesne ilişkileri kuramının kurucusu kabul edilen Klein, ruhsallığı içselleştirilmiş nesne ilişkileri bağlamında ele almış; kuramsal ve terapötik çalışmalarında ağırlıklı olarak oral dönemde gerçekleşen erken dönem nesne ilişkileri ve içselleştirme süreçlerine yoğunlaşırken, ilksel nesne ilişkisi olarak düşündüğü çocuğun memeyle olan ilişkisine özel bir önem atfetmişti.

Klein (1957) ölüm içgüdüğü tarafından yok edilme tehdidinin kaygının en ilkel hali olduğunu ileri sürer. Oral evrede açlık gibi içgüdüsel gereksinimler tarafından içeriden doğru durmaksızın saldırıya uğrayan ve bu içgüdüsel uyarılar karşısında yoğun bir çaresizlik hisseden bebek, kendini doğuştan kötü, saldırgan ve zalim nesnelere dolu olarak yaşantılar. Ölüm içgüdüğünün türevi olan bu agresyonla baş edebilmek için bir bölümünü dış dünyaya, anneye ve annesinin memesine yansıtmak zorunda kalır. Bu yansıtmayla beraber, bebek, dış dünyayı (annesini ve memesini) iyi ve kötü nesnelere halinde bölünmüş olarak algılayacaktır. *Dikkat edilirse bu ruhsal şemada agresyon, yıkıcılık ve kötülük, dışsal bir nesnenin müdahalesinden, nesnenin aktif veya pasif kötülüğünden, nesne ilişkisindeki gerçek bir yaşantıdan kaynaklanmaz. Kaynağını egonun içgüdüsel uyarılar karşısındaki içsel çaresizliğinden alan, ilişki-dışı diyebileceğimiz içsel bir alandan türeyen güdülenmedir söz konusu olan. Dışsal nesnelere ilişki bu bölünmenin gölgesi altında başlayacak; olumlu yaşantılar ruhsallıktaki bölünmeyi hafifletirken olumsuz yaşantılar derinleştirecektir.*

psikomitoloji.com

Oral dönemde meme (veya meme yerine geçen herhangi bir nesne) bebek tarafından besin kaynağı olmanın çok ötesinde, yaşam kaynağı olarak algılanır Klein'a göre. Bir başka deyişle, bebeğin öznelliği açısından meme, salt fiziksel bir nesneden ibaret değildir. Besleyici ve doyurucu bir meme yaşam içgüdüğünü temsil eder ve bu niteliğiyle benliği cömert, sevecen, ihtiyaçlarına duyarlı, sevdiği ve sevildiği dost bir dünyada yaşadığı hissiyle donatır. Meme aracılığıyla gerçekleşen huzurlu ve nispeten kesintisiz beslenme deneyimi sayesinde bebek anneden eşsiz bir armağan aldığını hisseder ve bu armağan karşısında derin bir şükran duyar. Anne ona umutlu, iyimser, iyicil ve coşkulu bir hayat armağan etmektedir zira. Böylece meme

**Tanrının dünyayı tüm kötülüklerden arındırmak suretiyle aydınlık ve müreffeh yeni bir düzenin volunu acacağına inanılan nihai savası*

iyi bir nesne halinde benliğe içselleşirken olumlu ruhsal yapı ve gelişimin temelleri atılmış olur.

Klein bebeklik döneminde yaşanan mutluluğun ve benliğe dâhil edilen iyi nesneyle sevgi dolu ilişkinin, kişiliğin zenginleşmesinin temel dinamiği olduğunu vurgular ve etkilerinin yaşam boyu devam edeceğini ileri sürer. Öyle ki bu içsel olumlu nüve insana yaşlılık çağlarında bile içsel destek ve tatmin duygusu sağlar. İyi nesneyi iç dünyasına güvenli biçimde ekebilmiş kişi, yaşam içinde kayıplara ve yoksunluklara karşı daha tahammüllü olacak, ola ki bir gün sarsıldığında, kendisini hiçbir koşulda terk etmeyen iyicil içsel nesnesiden kuvvet alarak yeniden doğrulabilecektir.

Pandora'nın Kutusu

Klein'a göre optimal anne-bebek ilişkisinde bile mutlu yaşantıların yanı sıra kaçınılmaz frustrasyonlar, tatminsizlikler ve aksamalar yaşanacaktır. Oral nitelikli frustrasyonlar ruhsal dünyada hâlihazırda varolan iyi nesne-kötü nesne arasındaki içsel bölünmeyi şiddetlendirir ve bebekte memenin onu doyumdan bile isteye yoksun bıraktığı duygusu yaratır. Bebeğin fantezi dünyasında meme sütü, sevgiyi ve şefkati benlikten esirgemek suretiyle muhtaç olduğu yaşamsal besini alıkoyan kötü bir nesneye dönüştüğü anda nefretin ve hincin, yıkıcılığın ve hasedin uğursuz kapıları ardına kadar açılır. Bebek tüm agresyonunu ve saldırganlığını fantezi dünyasında kötü ve cimri olarak yaşantıladığı memeye aktaracak, özneliği içinde çatışmalı ve çekişmeli bir hal alan memeyle ilişkisi varolan tüm tatmin duygusunu tehdit edecektir.

Söz konusu fantastik ve gerçek yaşantılar bağlamında ruhsal gidişat adeta bir refleks hareketiyle psikopatolojiye ve kötücüllüğe doğru meyleder. Ancak eğer memenin iyi nesne temsili benliğe yerleşmiş ve yeterince kök salmışsa, kötü meme algısından türeyen agresif yönelim ve saldırganlık, memeyle ilişkinin temelde olumlu niteliğini hepten sarsmayı başaramayacaktır neyse ki. Üstelik her şey yolunda giderse, benliğin deneyimlediği olumlu libidinal yaşantıların olumsuz agresif yaşantılara baskın gelmesi sayesinde gelişim sürecinde beliren yeni bir avantaj, iyicilliğin kötücüllük karşısında bir mevzi daha kazanmasına hizmet edecektir: Benlik ve nesne temsillerindeki aşırı iyi ve aşırı kötü kutuplaşmasının, bütünsel bir benlik ve bütünsel bir nesne temsilinde mutedil bir hal almasıyla, kısmi nesne ilişkileri çift değerli bütünsel nesne ilişkilerine (ki Kleinci gelişim şemasında ruhsallığın paranoid-şizoid konumdan depresif konuma evrilmesine karşılık gelir) evrilecektir.

Tüm bu gelişmelere paralel olarak özne son derece sarsıcı ve sürpriz bir farkındalığa ulaşır: Sevdiği nesneyle nefret ettiği nesne, onu besleyen müşfik nesneyle onu mağdur ettiğini sanıladığı zalim nesne aynı nesnedir. Şimdiye dek haset ve öfkeyle saldırıp tahrir ettiği nesne o pek sevgili nesnesiymiş meğer! Üstelik "sevgili nesne"si gerçekte fantezinin birbirine karışıp durduğu o alacakaranlık alanda yapıp ettiği tüm hırçınlıklarına rağmen onu sevmeyi ve beslemeyi sürdürmüş, tümünden kötüleşmemiştir. Gelişen gerçeklik duygusu sayesinde, giderek, nesnenin algılanan kötülüğünün büyük ölçüde kendi agresyonundan ve yansıtımlarından kaynaklandığını anlayacaktır benlik. İnsanlar ve dünya, zannettiği kadar ve zannettiği gibi kötü değildir aslında; suçluluk ve vicdan azabı belirir, nefret sevgiyle yumuşatılır, nesneye verilen zarar onarılmaya çalışılır.

Eros ve Vicdan

Peki, sevgi temelli libidinal bütünleşmiş nesne ilişkisinin benliğe egemen olmasıyla insan ruhuna içkin kötücül çekirdek tümünden ortadan kalkar mı? Sevgi ve adalet, huzur ve barış iç ve dış dünyada ebedi saltanatını tereddütsüz ilan edebilecek mi bir gün?

İnsan denen varlığın sırlarına vâkıf oldukça koşullu bir umut ve temkinli bir iyimserlikle yetinmek zorunda kalırız. Ruhsallığa içkin kötücül çekirdeğin enerjisini ilişki dışı bir alandan devşiriyor olması onu etkisizleştirmeyi imkânsız kılar; kötümserliğimiz bundan. Şöyle ki; egonun içgüdüleri karşısındaki içsel aczi, içsel bir tersine döndürmeyle, içeriden habire hücum eden gereksinimlere kayıtsız kalan kötü bir dünyada yaşadığı algısı ve hissiyle benliği sakatlar. Gerçek yaşantılardan bağımsız biçimde, dışsal nesneyle (ilk başlangıçta memeyle) aktif ilişkinin kapsama alanı dışında cereyan eden bu ilkel sanrısız yaşantı, ilginç bir şekilde, yansıtma yoluyla sanki muhtaç olduğu nesnenin bu nahoş yaşantıda payı varmışçasına, nesnenin imkânlarını benlikten esirgediği hezeyanına yol açar. Anne-bebek ilişkisinde (ve gelişimsel süreçte oluşan ardıl nesne ilişkilerinde) yaşantılanan gerçek frustrasyonlarla birleşince iyiden iyiye kuvvetlenen bu hezeyanın içinde devinen benlik öfke ve nefret, haset ve hınç, açgözlülük ve yıkıcılık nesnesine ve giderek tüm dünyaya saldırır. Bir türlü elde ettiklerinin keyfini süremeyen, kronik mutsuz, her daim huzursuz, ne tüketse doyumsuz, nesnesine düşman “kriminal ruh”u tümünden yatıştırmak olası değildir, zira aslen nesne ilişkilerinin nüfûz edemeyeceği bir alana aittir. Peki, şifası olmayan bu hâlin ıslahı mümkün mü acaba?

Aslına bakılırsa insanî varlığın bu dünyadaki mevcudiyet biçiminden kaynaklanan ve dolayısıyla faili bulunmayan *varoluşsal mutsuzluğundan* nesnesini sorumlu tutup saldırganlaşan “kriminal benliği” durduracak tek şey, sevginin nefret üzerindeki hâkimiyetinin hükümdarı, özneliğin merkezinde ikamet eden, bu sayede kendini ve nesneyi bütün halleriyle seyredebilen bütünleşmiş libidinal benliktir sezebildiğimiz kadarıyla. Bütünleşmiş merkezi benlik, kötücül benlik parçasının saldırdığı nesnenin aslında sevilen nesneyle aynı nesne olduğunu görebildiği için bu saldırıyı etkisiz hale getirebilir, olmadı, telafi edebilir. Nitekim Klein (1957), suçluluk ve vicdanın, saldırganlığın yöneldiği nesnenin aynı zamanda sevilen nesne olduğunun farkındalığından türediğini söyleyecektir. Dolayısıyla, benlik saldırdığı veya saldıracağı nesnenin aslında sevdiği veya sevebileceği bir nesne olduğunun bilinciyle, içinden türeyen kötücüllüğü fark edebildiği, dizginleyebildiği, nesneye vermiş olduğu fantastik ve/veya gerçek zararı onarabildiği ölçüde vicdanileşir ve olgunlaşır. İnsanın içindeki kötücül çekirdeğin ontolojik kökeni dolayısıyla sıfırlanması olası değildir maalesef; evet, bir tür “kötü kader”. Ancak, insanoğlu bu dünya ve nesnelere sevgiyle bağlanmak suretiyle bu kötücüllükten kendisini ve sevdiklerini sakınabilir, içsel kötülüğünü içsel iyiliğini çoğaltarak denetim altında tutabilir, verdiği zararı onarabilir. Bu beceri insan ruhsallığı açısından bilinçli, zahmetli ve her an özen isteyen bir gayreti gerektirir, zira ne yazık ki, insanın kötücüllüğü neredeyse refleksif, iyicilliği ise büyük ölçüde iradîdir. Bu yüzdendir ki, iyicilik kötücüllük karşısında hâkim konuma geçse bile hassas ve kırılğan bir denge üzerinde yükselen iktidarı mutlak ve ebedi değildir.

Dünyanın bugünkü politik ve ekolojik durumunu göz önüne aldığımızda artık giderek daha iyi fark ediyoruz ki insanlık salt bilgi ve teknolojiye dayanmak suretiyle daha vicdanlı bir uygarlık yaratabilmiş değil, bilakis tersini iddia etmek bile mümkün. Nitekim insanoğlu bilgiyi ve imkânlarını kötücüllüğün hizmetine koşmak suretiyle zulmün çok daha incelikli yollarını keşfetmiş görünüyor. Bilgi kadar bilgeliğe, arzu kadar sağduyuya, zekâ kadar sevgiye, akıl kadar vicdana ihtiyacımız var demek ki; zira uygarlık vicdan olmaksızın zulümdür.

İnsanî varlığa içkin kötücüllük tekil ölçekte benliğin, toplumsal ölçekte ise uygarlığın esenliğine yönelik kronik bir tehdit oluşturur. Nitekim benliğin ve uygarlığın huzursuzluğu, son tahlilde, ontolojik doğası gereği asla sıfırlanamayan, ruhsal hâkimiyeti ele geçirmek üzere fırsat kollayan kötücül benlik çekirdeğinin yol açtığı söz konusu kronik tehdide dayanır. İnsanın dünya ve nesnelere kurduğu, giderek çoğalan ve zenginleşen sevgi bağları tatmin yaşantısının güvencesi olduğu kadar, kendine ve dünyaya düşman, nefretle güdülenen yıkıcı benlik parçasına ve uzantısı agresif nesne ilişkilerine karşı da en etkili panzehirdir. Yaşam içgüdüleri uyarınca insan türünün biyolojik ve kültürel devamlılığı, iyicilliğin kötücüllüğü baskılayabilme becerisine, sahip olduğu imkânları kötücüllüğün değil iyicilliğin, nefretin değil sevginin hizmetine adanmasına bağlıdır. Nitekim Freud 1926'da Romain Rolland'a şöyle yazar: *"Ben insan sevgisine duygusallıktan ya da ideallerden dolayı değil soğukkanlı, ekonomik nedenlerden ötürü tutunuyorum, zira insan sevgisini, dürtü donanımımız ve çevremizin koşulları dâhilinde, insan türünün yaşamda kalması için en az teknik kadar vazgeçilmez buluyorum."*(Freud, 1927).

Eros ve Ölüm Tanrısı arasında sürüp giden ezeli ve ebedi savaşta, dünyanın ve insanların, ağaçların ve kuşların, dağların ve suların ve dahi bilcümle varlığın esenliği adına vicdanımız Eros'tan yana. *"Ama zaferi ve sonucu kim önceden kestirebilir ki?"*.

HAKAN KIZILTAN

Uzman Psikolog-Psikoterapist

hakan.kiziltan@yahoo.com

KAYNAKÇA

- Freud, S. (1927). Die Zukunft einer Illusion. Ges. Werke XIV.
- Freud, S. (1930). Uygarlığın Huzursuzluğu. (H. Barışcan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları, 1999
- Quinodoz, J.M. (2006). Reading Freud. (translated by David Alcorn). New York: Routledge
- Tura, S.M. (1999). Editörün Önsözü. Haset ve Şükran içinde. İstanbul: Metis Yayınları
- Klein, M. (1957). Haset ve Şükran. (Orhan Koçak, Yavuz Erten, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları

*PSİKEART dergisinin "VİCDAN" sayısında yayınlanmıştır; Sayı 25, 2013.